

**Да беларускага слова праз гульнію:
актывізацыя слоўнікавага запасу ў малодшых школьнікаў**

Н. А. Якушык,

настаўнік пачатковых класаў вышэйшай катэгорыі

СШ № 2 г. Бярозы

Слова ўваходзіць у духоўны свет чалавека з ранняга дзяцінства і становіцца неад'емнай часткай яго жыцця. Чым багацейшы слоўнік чалавека, тым больш дакладна ён можа выразіць свае думкі. Малодшыя школьны ўзрост з'яўляецца самым спрыяльным для засваення слоў роднай мовы.

Л. П. Падгайскі адзначаў: «Менавіта ў пачатковых класах закладваюцца асновы ўсіх навук і, у першую чаргу, пісьмовага авалодання мовай. А пісьмовае маўленне будзеца, як вядома, на багатым і разнастайным слоўнікавым запасе чалавека» [3, с. 44].

Згодна з прадметнымі вынікамі, азначанымі ў адукацыйным стандарце, вучні павінны «выкарыстоўваць беларускую мову для ажыццяўлення камунікацыі ў сацыяльным асяроддзі, ... выбіраць моўныя сродкі для ажыццяўлення камунікацыі, выкарыстоўваць сфарміраваныя моўныя і маўленчыя навыкі для ажыццяўлення маўленчай дзейнасці...» [2, с. 7].

Навучанне беларускай мове ажыццяўляецца ў асяроддзі блізкароднаснага руска-беларускага білінгвізму. Існуюць выпадкі інтэрферэнцыі, калі вучні пераносяць асаблівасці рускай мовы ў беларускую і наадварот, што прыводзіць да парушэння існуючых норм беларускай літаратурнай мовы. Чаму яшчэ вучням складана гаварыць па-беларуску? У 1 класе было праведзена анкетаванне для бацькоў навучэнцаў, у выніку якога было ўстаноўлена, што пераважная большасць бацькоў (52%) зусім не валодаюць або слаба валодаюць

вуснай беларускай мовай, 35% – нядрэнна валодаюць маўленнем, мовай – горш.

Другая прычына ў рускамоўным асяроддзі: дома бацькі не размаўляюць па-беларуску (91%), навучэнцы не глядзяць беларускія каналы, не чытаюць творы на роднай мове (83%). Як вынік – нізкі ўзровень слоўнікавага запasu вучняў.

Вялікую ўвагу фарміраванню маўлення ва ўмовах білінгвізму надае В. І. Свірыдзенка. «Паспяховаць авалодання другой мовай (у большасці выпадкаў беларускай) непасрэдна залежыць ад стварэння на ўроках і пазакласных занятках моўнага асяроддзя, набліжанага да натуральнага, ад узбагачэння маўлення навучэнцаў нацыянальна-маркіраванымі моўнымі адзінкамі «[4, с. 65].

Такім чынам, перад настаўнікамі стаіць вельмі важная і нялёгкая задача – дапамагчы вучням авалодаць роднай мовай, навучыць іх правільна і дакладна карыстацца яе лексічным багаццем; а для гэтага – выкарыстоўваць эфектыўныя сродкі маўлення развіцця вучняў. Гульня з'яўляецца адным з асноўных відаў дзейнасці малодшых школьнікаў, таму большую ўвагу неабходна засяродзіць на гульнях і практыкаваннях.

М. Г. Яленскі адзначаў, што «пры развіцці камунікатыўнай кампетэнцыі на ўроках беларускай мовы неабходна ўлічваць узровень базавых моўных і маўленчых ведаў і ўменняў, камунікатыўнага вопыту вучняў, а таксама тое, што суразмоўніцтва як від дзейнасці аказвае надзвычай вялікі ўплыў на асобаснае развіццё школьніка» [7, с. 41]. Такім чынам, эфектыўныя сродкі (гульні і практыкаванні) узбагачэння і актывізацыі слоўніка будуць спрыяць не толькі больш паспяховаму авалоданню вучнямі роднай мовай, але і аказваць уплыў на іх асобаснае развіццё.

Для таго каб найбольш дакладна і поўна выразіць сваю думку, вучань павінен мець дастатковы лексічны запас, таму праца над вусным маўленнем пачынаецца з пашырэння і ўдасканалення слоўніка.

Узбагачэнне і актывізацыя слоўніка – працэс узаемазвязаны. Узбагачэнне – гэта назапашванне новых слоў у лексіконе, удакладненне новых значэнняў ужо знаёмых слоў, а актывізацыя – гэта ўжыванне слоў ва ўласным маўленні. Праца з новымі незразумелымі словамі ў час урока ў асноўным носіць сітуацыйны характар: звычайна гэта пераклад на рускую мову ці тлумачэнне значэння. Пры такім падыходзе новыя словы не запамінаюцца і праз некалькі ўрокаў вучні ўжо не змогуць прыгадаць гэтыя словы. У той жа час доўгатэрміновая памяць малодшых школьнікаў складае 7 і меней слоў у норме (пры ўмове частага паўтарэння) [3, с. 45]. Таму я лічу, што вельмі важна праводзіць мэтанакіраваную работу па ўзбагачэнні і актывізацыі слоўніка вучняў на кожным уроку.

На ўроках беларускай мовы выдзяляю час для «**Моўных хвілінак**», якія праводжу ў выглядзе гульняў і слоўнікавых практыкаванняў.

Вялікую ролю я надаю перакладу з рускай мовы на беларускую і наадварот. Таму большасць «Моўных хвілінак» – гэта «Хвілінкі перакладу». Новая лексіка лепш засвойваецца тэматычнымі групамі. Найбольш ужывальную лексіку беларускай мовы я згрупавала па тэмах. У мяне атрымалася 21 тэматычная група. У кожнага вучня ёсць папка «Лексічная скарбонка», у якой змяшчаюцца гэтыя групы слоў.

Каб словы надоўга запамніліся (перайшлі ў доўгатэрміновую памяць) неабходна паўтарэнне, таму працу са словамі адной тэматычнай групы наладжваю на працягу 2–5 урокаў. Каб слова больш трывала запамнілася, неабходна аказаць уздзеянне не толькі на слыхавую памяць, але і на зрокавую, і маторную. Таму новыя словы неабходна пачуць, прагаварыць і запісаць. Важную ролю надаю прагаворванню новых слоў па складах, тады яно замацоўваецца ў мускульных рухах органаў маўлення, што спрыяе лепшаму яго запамінанню.

Выкарыстоўваю рад дыдактычных гульняў, накіраваных на запамінанне новых слоў.

Гульня «Так – не» (пры знаёмстве з назоўнікамі пэўнай тэматычнай групы). Я паказваю малюнак або прадмет і называю яго словам. Калі вучні са мной згодны, яны пляскаюць у далоні, адначасова прагаворваюць услых па складах, калі не – прысядаюць.

Гульня «Перакладчык». На дошцы запісаны словы. У адным слупку словы на беларускай мове, у другім – на рускай. Заданне: злучыць адпаведнікі. Вучні па аднаму падыходзяць да дошкі і злучаюць словы, а астатнія, калі злучана правільна, пляскаюць у далоні, калі не – называюць правільны варыянт.

Хвілінка перакладу

м.р.	ж.р.	н.р.
халодны дзень	цёмная хмара	чыстае неба
вясёлы чалавек	чыстая лыжка	белае воблак
смелы хлопчык	цагляная сцяна	новае паліто
салодкі чай	вузкая сцежка	празрыстае шкло
вузкі ручай	марудная чарапаха	тоўстае дрэва
высокі дом	сцюдзёная вада	вялікае акно
злы воўк	белая папера	глыбокае возера
начны поезд	руплівая пчала	блакітнае мора
круты паварот	доўгая спадніца	ласкавае сонейка
стары дыван	высокая хвоя	смачнае малако
смелы певень	зялёная яліна	добрае здароўе
смачны апельсін	верная сяброўка	ільняное поле
цагляны дом	прыгожая талерка	вострае джала
скураны партфель	яркая зорка	доўгае кап'ё
палахлівы звярок	невялікая вёска	прыемнае слова
разумны брат	прыгожая кашуля	птушынае гняздо
блакітны акіян	смачная ежа	новае люстэрка
чырвоны мяч	бліскучая пацерка	нечаканае шчасце
просты аловак	ільняная сурвэтка	поўнае вядро
паласаты кавун	саламяная лялька	гарачае лета
мяккі шалік	салодкая цукерка	
благі ўчынак	благая гаспадыня	
духмяны водар	квяцістая посцілка	
ружовы колер	ружовая фарба	
смачны сняданак	спрытная малпа	
сонечны прамень	духмяная ружа	
адданы сябар	рухавая вавёрка	
балбатлівы індык	моцная навальніца	

м.р. – ж.р. шклянны посуд смелы сабака ільняны абрус залаты медаль шырокі ложка вучнёўскі сшытак новы відэлец прыгожы рамонак ясны месяц цяжкі тыдзень	ж.р. – м.р. шаўковая хустка калючая шыпшына маладая таполя белая гусь закежная мова дзівосная кветка духмяная півоня белая вяргіня чырвоная цэгла мяккая крэйда зручная шпакоўня ружовая канюшына чыстая шклянка доўгая дзюба	н.р. – м.р. кіслае шчаўе шэрае гусяня жоўтае кураня вясёлае кацяня смешнае ягня маленькае парася пярэстае цяля цыбатае жарабя бадлівае казляня смелае шчаня вялікае свята свежае паветра
м.р. – н.р. спелы яблык прыгожы твар нечаканы цуд зімовы ранак	ж.р. – н.р. новая сукенка прыемная падзея	н.р. – ж.р. шаўковае адзенне сухое надвор'е цёплае футра добрае жыццё

Гульня «Хто хутчэй?» з'яўляецца варыянтам гульні «Перакладчык». На партах – карткі са словамі на рускай і беларускай мовах (выбіраецца тэматычная група). Па камандзе настаўніка навучэнцы пачынаюць рухацца па класу і шукаць адпаведнік свайму слову на другой мове. Калі ён знойдзены, вучань займае месца за любой партай. Так арганізуюцца і пары зменнага складу. Пры праверцы пара называе слова на рускай мове і яго пераклад на беларускую.

Гульня «Дапамажы Сонейку». (варыянт «Перакладчыка»). Вучням трэба дапамагчы Сонейку вярнуць праменьчыкі, каб яно ярчэй засвяціла. Вучні падыходзяць да настаўніка, у якога ў руках сонейка, называюць слова на роднай мове адпаведнай тэматычнай групы і прымацоўваюць праменьчык (прышчэпку) да сонейка. Заданні можна паступова ўскладняць. Пачынаць з перакладу слоў, пераходзіць да словазлучэнняў і потым сказаў.

Гульня «Аўкцыён слоў». На «продаж» выстаўляецца «лот» (напрыклад, тэматычная група «Кватэра»), набыць які можна ў абмен на веды аб гэтым «лоце». Пераможцам становіцца той, хто апошнім назаве слова з тэматычнай групы.

Падабаецца мне работа ў парах і групам, дзе кожны вучань спрабуе заняць актыўную пазіцыю, арганізуючы сумесны пошук (дзеянасць).

Гульня «Блытаніна». Сутнасць яе ў тым, каб злучыць малюнак са словам. Пара, якая справілася раней, бярэцца за рукі і падымае іх.

Гульня “Блытаніна”

Пэндзлік

Аловак

Фарбы

Нажніцы

Сшытак

Каляровая папера

Гульня «Гонка за лідарам». На партах у вучняў – карткі са словамі тэматычнай групы «Прыметнікі» або «Дзеясловы». На гэтых картках з аднаго боку напісана слова па-руску, а з другога – беларускі адпаведнік (пераклад гэтага слова). Па камандзе настаўніка вучні ў парах па чарзе бяруць картку і перакладаюць слова. Перагортваюць яе і правяраюць. Калі пераклад правільны, вучань адкладвае яе сабе, калі памылковы – картка застаецца ў гульні і кладзецца ў сярэдзіну стоса. Гульня спыняецца па камандзе настаўніка. Вучні падлічваюць колькасць сваіх картак. Выбіраюцца пераможцы ў парах і ва ўсім класе.

Гульня «Дызайнер». Для яе арганізацыі неабходны карткі з абрысамі прадметаў (ці дзеянняў) на пэўную тэму. Прашу расфарбаваць збан жоўтым колерам, талерку – блакітным, шклянку – зялёным, сподак – чырвоным. Потым дзеці мяняюцца лісткамі ў парах. Калі прадмет расфарбаваны правільна, каля яго ставіцца «+». (На дошцы правільны варыянт). Гэтая гульня дазваляе паўтарыць словы па тэме «Колеры» і назвы тых прадметаў, якія размалёўваюцца.

Гульня «Дызайнер»

Камандная гульня «Слоўнікавы скарб». Прадстаўнікі каманд па чарзе цягнуць карткі, на якіх рускія словы. Іх трэба перакласці на беларускую мову. Калі пераклад правільны, картка застаецца ў камандзе. Перамагае каманда, у якой набіраецца больш картак.

Гульня «Востраў слоў». На востраве прымацаваны словы (розныя часціны мовы). Заданне: выпісаць словы адной часціны мовы (назоўнікі, прыметнікі, ...). Арганізуецца такая работа і ў групах.

Гульня «Назаві адным словам». У гэтай гульні тром відавым паняццям дзеці падбіраюць абагульняючае радавое. Напрыклад, ружа, рамонак, півоня – што гэта? Камар, жук, пчала – хто гэта?

Гульня «Слова заблудзілася». Пералічваюцца некалькі слоў, адно з якіх адносіцца да другой сэнсавай групы. Дзеці выдзяляюць яго з рада іншых.

1. Верабей, сарока, варона, страказа, шпак, сініца, глушэц.
2. Малаток, сякера, аловак, нажніцы, шыла, долата, напільнік.
3. Суп, яблык, аладкі, масла, мак, варэнне, макароны.

Гульня «Чые галасы?». Дзеці стаяць у круге. Адзін з удзельнікаў гульні называе жывёлу і кідае мяч другому вучню. Той называе дзеянне, уласцівае гэтай жывёле, і перакідае мяч наступнаму гульцу (ліса – цяўкае, мядзведзь – рыкае, воўк – вые, вавёрка – цокае, варона – каркае, змяя – шыпіць, сарока – стракоча, жаба – квакае, алень – трубіць і г.д.).

Гульня «Хто такі ці што такое». Я называю прыкмету. Дзеці задумваюцца: аб кім ці аб чым можна так сказаць і называюць патрэбнае словазлучэнне ці адгадваюць прадмет па яго прыкметах.

Прыгожы (ранак, кветка, палац, малюнак).

Пануры (чалавек, лес, бор, сабака).

Мяккі, белы, чысты, серабрысты, пульхны (снег).

Ідзе (чалавек, цягнік, дождж, снег, час).

Гульня «Наадварот». Гэта гульня мае варыянты:

а) Я гавару слова, а вучні называюць процілеглае дадзенаму слову: мяккі – цвёрды; ідзе – стаіць; вайна – мір;

б) Я называю словы-антонімы (парамі), а дзеці прыдумваюць сказы з супрацьпастаўленнем: чыстая – брудная (сукенка чыстая, а хустка брудная).

Ф. М. Янкоўскі пісаў, што «пераклад – гэта дзейнасць, звязаная з тэкстам, ..перакладаюць не словы, не фраземы, не словазлучэнні і спалучэнні слоў, а тэкст, твор, урыўкі ці ўрывац з яго» [8, с. 135]. Таму з 3 класа пераходзім да перакладу словазлучэнняў і сказаў. На стымулюючых занятках і факультатыве перакладаем яшчэ і тэксты.

Надзяляю ўвагу і запамінанню вучнямі лінгвістычнай тэрміналогіі. Увядзенне новых паняццяў адбываецца не як абсалютна новых, а як ужо засвоеных з урокаў рускай мовы, даецца толькі азначэнне гэтаму тэрміну на

роднай мове (гукавая абалонка). На ўроках рускай мовы таксама часта звяртаю ўвагу на тое, як гэты тэрмін гучыць па-беларуску.

Л. П. Падгайскі прапануе на ўроках беларускай мовы прымяняць слоўнікава-граматычныя, слоўнікава-стылістычныя і слоўнікава-лагічныя практыкаванні [3].

Прымяненне слоўнікава-граматычных, слоўнікава-лагічных і слоўнікава-стылістычных практыкаванняў у маёй практыцы адбываецца звычайна ў форме гульняў, якія спрыяюць больш прадуктыўнаму засваенню тэматычнай лексікі, антанімічных, сінанімічных пар, мнагазначных слоў. Разнастайныя гульні ёсць у Н. С. Старжынскай [5], Н. А. Сторажавай [6]. Гэта гульні «Назаві адным словам», «Чые галасы», «Скажы наадварот», «Падбяры словы» і інш.

Люблю праводзіць «Моўныя хвілінкі» ў выглядзе *гульні «Куфар пытанняў»*. Разнастайны матэрыял для іх правядзення ёсць у зборніку «Сцяжынка» [1, с. 118–136]. Спачатку пытанні больш лёгкія, затым ускладняюцца. Напрыклад: «Ты жывеш у Беларусі ці ў Расіі?» або «Калі мы просім прабачэння?».

Сярод практыкаванняў люблю выкарыстоўваць тыя, у якіх ёсць узор. Узор дае магчымасць выконваць іх без памылак, з магчымасцю карэкцыі. Працуючы з практыкаваннямі, ажыццяўляю індывідуальны падыход да дзяцей. Адзін вучань умее беспамылкова паўтараць фразу, а іншы – беспамылкова адказаць, зрабіць выснову, абагульніць. Калі ўзнікаюць цяжкасці, дапамагаю. Напрыклад: што вы скажаце, калі не зможаце зрабіць тое, што я ў вас папрашу? *Узор. Дай мне, калі ласка пяць алоўкаў. – Прабачце, але ў мяне іх няма. Я не магу гэтага зрабіць. Дай мне кветачку (булачку, цукерку, шклянку соку, кубачак кавы). Падскоч да столі, дастань лямпачку.*

Вельмі карыснымі лічу гульні, размеркаваныя па тэматычных групам (школа, кватэра, жывёлы і інш.), у якіх таксама дадзены ўзор. Праводжу на ўроках дыктоўкі як від слоўнікавых практыкаванняў:

✓ лексічная дыктоўка (дыктую словы, вучні даюць тлумачэнне);

- ✓ дыктоўка «Адгадай слоўца!» (даю тлумачэнне, вучні запісваюць само слова);
- ✓ размеркавальная дыктоўка (словы, якія дыктую, вучні размяркоўваюць па пэўных тэматычных групам);
- ✓ малюнкавы дыктант (напрыклад, паказваю птушку, дзеці запісваюць назву або назву з прыкметай);
- ✓ словаўтваральныя дыктоўкі (ад прапанаванага слова вучні ўтвараюць словы з новым лексічным значэннем).

Найбольш высокай ступенню лексічных практыкаванняў з'яўляюцца пераказы і сачыненні. Іх мэта – уменне выказацца ў вуснай і пісьмовай формах. Пачынаючы з 2 класа пры рабоце па падрыхтоўцы і правядзенні творчых работ выкарыстоўваю разнастайныя практыкаванні, апісаныя вышэй. На ўроках пераказу і сачынення прымяняю *практыкаванне «Карэктар»*: вучні ў тэксце выпраўляюць памылкі лексіка-стылістычнага характару (паўтарэнні слова, недакладнае словаўжыванне, прастамоўі). Такая работа актывізуе дзейнасць школьнікаў і вучыць быць пільнымі да слова, адначасова папярэджвае моўныя памылкі і памылкі ў змесце.

Сістэмнае выкарыстанне гульніў і слоўнікавых практыкаванняў на ўроках беларускай мовы спрыяе больш эфектыўнаму засваенню новых слоў і іх актыўнаму ўжыванню ў вусным і пісьмовым маўленні. Гульнівы характар такой працы аказвае ўздзеянне на фарміраванне станоўчай матывацыі вучняў да вывучэння роднай мовы.

Узбагачэнне і актывізацыя слоўніка вучняў – адна з важнейшых задач навучання мове, ад вырашэння якой залежыць узровень маўленчай культуры вучняў.

ЛІТАРАТУРА

1. **Марціновіч, Л. С.** Сцяжынка / Л. С. Марціновіч, Л. У. Іўліева, Т. У. Юрэвіч. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 319 с.
2. **Образовательный стандарт начального образования** // Пачатковае навучанне: сям'я, дзіцячы сад, школа. – 2019. – № 2. – С. 3–15.

3. **Падгайскі, Л. П.** Узбагачэнне і актывізацыя слоўніка вучняў / Л. П. Падгайскі // Народная асвета. – 1984. – № 2. – С. 44–49.
4. **Свірыдзенка, В. І.** Тэарэтычныя асновы фарміравання маўленчай культуры білінгвальнай асобы навучэнца / В. І. Свірыдзенка // Адукацыя і выхаванне. – 2019. – № 3. – С. 63–68.
5. **Старжынская, Н. С.** Сябруем і гуляем разам / Н. С. Старжынская. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 80 с.
6. **Сторажава, Н. А.** Мова твая і мая: вучу дзяцей па-беларуску / Н. А. Сторажава. – Мінск, 1993. – 80 с.
7. **Яленскі, М. Г.** Методыка выкладання беларускай мовы / М. Г. Яленскі. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2007. – 448 с.
8. **Янкоўскі, Ф. М.** Роднае слова / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1972. – 447 с.